

Qosimjon Sodiqov

(Toshkent, O'zbekiston)

kasimjonsodikov@gmail.com

Kul Tigin va Bilga xoqon bitiglarini: matnlarning o'qilishi va talqinlari

Abstrakt

Kul tigin va Bilga xoqon bitiglarini qadimgi turk istoriografiyasi, yozma adabiyoti va adabiy tilining tengsiz yodgorliklaridandir. Tarixchi va adib Yo'llug' tigin ularni bitishda o'zining bor bilimi, mahoratini ishga soldi. Epigrafik matnning tuzilishi puxta va o'ta murakkab.

Mangutoshlardagi bitiglarining katta bir bo'lagi Bilga xoqon tilidan so'zlanadi. Yozuvshi Yo'llug' tigin Kul tigin bitigini yaratishda otasi aytib turgan so'zlarni matnga tushirgan. Oradan uch yil o'tib, Bilga xoqon vafot etgach, unga atalgan bitigni Yo'llug' tiginning o'zi yozdi. Xoqonning avvalgi yodgorlik uchun bitilgan nutqini olib, bunisiga ham kiritdi. Biroq, keyingi bitig burungi matnning so'zma-so'z qaytarig'i emas, balki yozuvchi tomonidan qayta ko'rilgan, tahrir qilingan, to'ldirilgan variantidir. Adib qayta ishlagan matnni tahrir san'atining bizgacha yetib kelgan ilk, ayni paytda, ajoyib namunasi desa bo'ladi.

Kul tigin va Bilga xoqon bitiglaridan xoqonning el-ulusga qarata aytgan murojaati, yorlig'i, chaqirig'i o'rin olgan. O'sha rasmiy murojaat, chaqiriqning boshlamasi, ya'ni unvoni *Tāhri-tāg Tāhri yaratmiş türk Bilgā qayan sabim* shaklidir. Xoqon barcha yorliqlari, el-ulusga yozma murojaati, o'z nomidan yuboriladigan xalqaro diplomatik xatlarini ana shu unvon bilan boshlagan.

Bilga xoqon unvoni ilk o'rta asrlardan qolgan turkiy unvonlarning dastlabki, hamda klassik namunasi. Uning barcha komponentlari to'la-to'kis, lo'nda va ixcham tuzilgan. Bu qadimgi turkiy til rasmiy uslubining, hujjatchiligining yuksak bosqichga erishganligini ko'rsatadi.

Bilga xoqon unvoni o'z davrininggina emas, o'rta asrlarning butun rasmiy yorliqlari, hujjatchiligi uchun namuna, andoza bo'lib xizmat qildi. Ko'k turk davri hujjatchiligi an'analari keyingi yuzilliklarda ham davom etdi. Turkiy saltanat va davlatlarning egalari o'z yorliqlarini ana shunday qolipdagi unvonlar bilan boshlaganlar.

Kalit so'zlar: *turkiy bitiglar, bitigtosh, epigrafika; matn tahriri, matn talqini; rasmiy uslub, badiiy uslub; yorliq, yorliqlarning boshlama-unvonlari.*

Muallif haqida: *Qosimjon Sodiqov* – filologiya fanlari doktori, professor, Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti.

Tavsiya etiladigan havola: Sodiqov, Qosimjon. 2020. “Kul Tigin va Bilga xoqon bitiglarini: matnlarning o‘qilishi va talqinlari”. *Oltin bitiglar* 1: 3—21.

Kirish

Og‘a-ini Kul tigin va Bilga xoqon xotiralariga atab tiklangan obidalar qadimgi turk istoriografiyasi, adabiyoti va yozma adabiy tilining tengi yo‘q yodgorliklaridir. Ularning birinchisi 732-yili, ikkinchisi esa 735-yili tiklangan. Ikkala mangutosh ham, o‘sha zamon rusumiga ko‘ra, ularning yili o‘tgach — o‘limidan o‘n bir oy o‘n bir oy keyin o‘rnatilgan. Yodgorliklar Mo‘g‘ulistonning Ko‘sho‘saydam o‘lkasidan, bir-biridan bir kilometr uzoqlikdan, o‘rnatilgan yeridan topilgan. Qabrtoshlar ulkan arxitektura majmualarining qoq o‘rtasida turibdi. Hozir o‘sha ulkan majmualarning xarobalari qolgan, xolos [Orhun 1987, 18–42; Sertkaya 2001, 13–70; 71–119].

Bilga xoqon — Ikkinchi ko‘k turk xoqonligining quruvchisi Eltarish xoqonning to‘ng‘ich o‘g‘li. U mamlakatni 716–734-yillarda boshqargan. Kul tigin esa Eltarishning kichik o‘g‘li bo‘lib, dovrug‘i ketgan sarkarda, og‘asi xoqonning maslahatchisi va safdoshlaridan edi.

Mangutoshlardagi turkiy bitiglarning muallifi taniqli tarixchi va qadimgi turkiy yozma adabiyotining yirik namoyandalaridan biri Yo‘llug‘ tigindir. U Bilga xoqonning o‘g‘li edi. Buni uning otiga qo‘shilayotgan nisbasidan ham bilsa bo‘ladi: *tigin* — qadimgi turkiy tilda “shahzoda” degan ma‘noni beradi. Bundan tashqari, ikkinchi bitigning yakuniy — kolofon qismida yozuvchi yurt egasini “otam xoqon” (*qanım qayan*) deb atagan [Sertkaya 1995, 14; Содиқов 2008, 34–35].

Tahrir san‘atining yuksak namunasi

Kul tigin va Bilga xoqon bitiglarini butkul mustaqil asarlar bo‘lishiga qaramay, bitiglarda aks etgan voqea-hodisalar, matn tuzilishidagi o‘xshashlik ularni o‘zaro yaqinlashtiradi. Hatto Kul tigin kichik bitigining 1–11-qatorlari Bilga xoqon bitigi muqaddimasining 1–8-qatorlarida, Kul tigin ulug‘ bitigining 1–30-qatorlari Bilga xoqon ulug‘ bitigining 2–24-qatorlarida qaytalaydi [Содиқов 2004, 57–66; 76–89].

Adib va tarixnavis Yo‘llug‘ tigin amakisi Kul tigingga atab

yozilgan bitigni otasi xoqonning topshirig'i bo'yicha bitgan. Harqalay, bitig matnini xoqonning o'zi aytib turgan bo'lishi kerak. Oradan ikki yil o'tgach, Bilga xoqon ham o'ldi. Yo'llug' tigin endi otasi xoqonning xotirasiga atab bitig yozishga kirishdi. U amakisiga atalgan burungi bitigdan xoqonning el-ulusga aytgan so'zlarini, murojaatini olib, keyingi bitigga ham kiritdi. Shuning uchun ham ikkala bitigning katta bir bo'lagi bir xil, ular xoqon tilidan beriladi. Lekin keyingi bitig bitilayotganda xoqonning so'zlari ancha tahrir qilingan.

Har ikki mangutoshning matni to'liq saqlangan emas. Tosh yuzining ayrim joylari nurab, matni ham shikastlangan. Ayniqsa, Bilga xoqon bitigi ko'p talafot yegan. Shu bois, asarlar matnini uzil-kesil tiklashning iloji yo'q. Biroq, afzalligi shundaki, bir matnning shikastlangan joylari ba'zan ikkinchi bitigda saqlangan, bitiglarining biri boshqasini to'ldiradi.

Shu o'rinda har ikki bitigda qaytalangan matnni o'zaro chog'ishtirib ko'raylik. Ularning farqi quyidagicha:

Ba'zan bir so'z boshqasi bilan almashgan:

K.7: *Tabyač bodunqa bāglik urī oylīn qul bolti, silik qiz oylin kūn bolti.* — “Tabg'ach xalqiga bek bo'ladigan o'g'il bolasi bilan qul bo'ldi, suluv qiz bolasi bilan joriya bo'ldi”.

X.7: *Tabyač bodunqa bāglik urī oylīn qul qilti, silik qiz oylin kūn qilti.* — “Tabg'ach xalqiga bek bo'ladigan o'g'il bolasini qul qildi, suluv qiz bolasini joriya qildi”.

Avvalgi matnda *urī oylul, qiz oylul* so'zlari vosita kelishigida (*o'g'il bolasi bilan, qiz bolasi bilan*), ikkinchi bitigda esa tushum kelishigida (*o'g'il bolasini, qiz bolasini*) qo'llangan. Shunga muvofiq ravishda, gaplarning kesimi ham o'zgarmoqda (*qul qilti, kūn qilti — qul qildi, joriya qildi*).

Yuqoridagi stereotip jumlaning boshqa bir o'rinda qo'llanuviga e'tibor bering. K.24: *Bāglik urī oylun qul bolti, silig qiz oylun kūn bolti bilmādük üçün.* Bu yerda jumla mazmunini anglash qiyin: “Bek bo'ladigan o'g'il bolang qul bo'ldi, suluv qiz bolang joriya bo'ldi, bilmagan(i) uchun (?)”.

Ikkinchi bitigdan esa mazmun oydinlashadi. X.20: *Bāglik urī oylunin qul qiltiy, silig ... qiltiy ol bilmādük āgin (bilmādükün?) üçün.* — “Bek bo'ladigan o'g'il bolangni qul qilganini, suluv (qiz bolangni joriya) qilganini u bilmagani uchun”.

Ba'zan bir qo'shimchanning o'rnida uning boshqa bir sinonimi ishlatiladi:

K.25: *ögüm qatunuy kötürmiş tāhri*

X.21: *ögüm qatunuy kötürügmä tāhri* — onam malikani

ko'targan [ya'ni, ulug'lagan] tangri.

Ushbu misoldagi *-miš*, *-gmä* qo'shimchali sifatdoshlarning ma'nosi bir: *kötürmiš // kötürügmä*.

Matnlarda tasviriy ifoda o'zgarishi mumkin:

K.24: *qaniñ subča yügürti* — “qoning suvday oqdi”.

X.20: *qaniñ ögüzčä yügürti* — “qoning daryoday oqdi”.

Yanada muhimi, ayrim jumlar ikkinchi matnni tuzish chog'ida ancha tahrir qilingan. Quyidagi misollarni chog'ishtiring:

K.29: *Täñri yarliqazu, qutum bar üçün, ülügüm bar üçün öltäçi bodunuy tirkürü igit(t)im*. — “Tangri yorlaqasin, baxtim bor uchun, nasibam bor uchun o'layotgan xalqni tiriltirib, oyoqqa qo'ydim”.

X.23: *Täñri yarliqaduq üçün, qutum < >, ülügüm bar üçün öltäçi bodunuy t(irgi)rü igit(t)im*. — “Tangri yorlaqagani uchun, baxtim, nasibam bor uchun o'layotgan xalq'ni tiriltirib, oyoqqa qo'ydim”.

Yanada muhimi, muallif Yo'llug' tigin Bilga xoqon bitigini tuzish chog'ida avvalgi matnga yangi jumlar ham kiritadi, uni to'ldiradi. Masalan:

K.16 da Bilga xoqon o'z otasining o'limidan keyingi voqealarni shunday eslaydi: *Qañim qayanqa başlayu Baz qayanıy balbal tikmis*. — “Otam xoqon (go'ri)ga boshlab Baz xoqonning balbali tikildi”.

X.14da esa yuqoridagi ma'lumotdan so'ng xoqon o'zining necha yoshda otasidan ayrilganini eslaydi: *Qayan uçduqda özüm säkiz yaşda qaltım*. — “Xoqon o'lganda o'zim sakkiz yoshda qoldim”.

Keyingi qayd avvalgi bitigda yo'q.

Qiyosiy tahlildan anglashiladiki, Bilga xoqon kichik bitigining 1–8-qatorlari va ulug' bitigining 2–24-qatorlari Ka1–11, K1–30 ning aynan qaytarig'i emas.

Mashhur sarkarda Kul tigingga atalgan bitig Bilga xoqon tilidan so'zlanadi. Yozuvchi Yo'llug' tigin otasi aytib turgan so'zlarni matnga tushirgan. Oradan uch yil o'tib, Bilga xoqon vafot etgach, unga atalgan bitigni Yo'llug' tiginning o'zi yozdi. Xoqonning avvalgi yodgorlik uchun bitilgan nutqini olib, bunisiga ham kiritdi. Biroq, keyingi bitigdagisi burungi matnning so'zma-so'z qaytarig'i emas, balki yozuvchi tomonidan qayta ko'rilgan, tahrir qilingan, to'ldirilgan variantidir.

Matnning qolgan qismi o'zicha davom etadi: Kul tigin bitigida sarkardaning qilgan ishlari yoritilgan bo'lsa, Bilga xoqon bitigida xoqonning el erki, ulus farovonligi yo'lida ko'rsatgan qahramonliklari bayon etilgan.

Adib Yo'llug' tigin tarafidan qayta ishlangan matnni tahrir san'atining bizgacha yetib kelgan ilk, shuning bilan birga, ajoyib

namunasi desa bo'ladi.

Kul tigin va Bilga xoqon bitiglarining katta bo'lagi bir xil ekanligi bejiz emas. Bitiglarda qaytarilayotgan bo'laklar yurt egasining el-ulusga murojaatidir. Uni xoqonning, ulug' yo'l boshchining butun turk ulusiga, kelajak o'g'il-qizlarga qaratilgan yo'rliq'i, chaqirig'i desa bo'ladi.

Matnning tuzilishi puxta-pishiq va murakkab. Unda xoqonning murojaati, epitafiya hamda tarix (kolofon) muayyan izchillikda berilgan. Matn, asosan, nasrda, oradagi ayrim o'rinlar (masalan, epitafiya va qahramonlar xulq-atvorining bayoni, turli tasvirlar) she'rda bitilgan. Shu jihatdan bitiglarining tuzilishi xalq dostonlarining tuzilishiga o'xshab ketadi. Ikkala bitig ikki kimsaning — Bilga xoqon va muallif Yo'llug' tigin tilidan berilgan. Bitigning ta'sir kuchi, siyosiy ahamiyati uning asosiy qismi yozuvchining emas, xoqonning tilidan berilganligida.

Kul tigin bitigida xoqonning o'z inisiga hurmati hamda uning o'limi tufayli chekkan qayg'u-alami izhor etiladi. Matnning katta bir bo'lagi xoqon tilidan so'zlanganining sababi ham shunda bolsa kerak. Bo'limlar xotimasi hamda tarixgina Yo'llug' tigin tilidan berilgan.

Ikkinchi bitigni Yo'llug' tigin otasi xoqonning o'limidan so'ng yozganiga qaramay, u bitigda xoqonning el-yurtga murojaatini, chaqirig'ini to'la saqlab qolgan. Yana matnning muallif tilidan berilgan bo'lagi ham oldingisiga qaraganda ancha katta.

Shu narsa aniqki, Kul tigin bitigini yozish chog'ida muallif qo'lida xoqonning murojaati kiritilgan matn bo'lgan. Shuning uchun ham oradan yaqin uch yil o'tib, Bilga xoqon bitigini yozar chog'ida muallif avvalgi bitigdan ham foydalangan; undagi murojaat qismini olib keyingi bitigga ham kiritgan.

Kul Tigin va Bilga xoqon bitiglarining boshlovchi jumlasini va uning talqini

Kul tigin va Bilga xoqon bitiglari xoqonning quyidagi so'zlari bilan boshlangan (o'ngg'aylik uchun matnni transliteratsiyada beramiz: Ka.1):

T'NR'IT'G : T'NR'ID'Ä : BOLMŠ : T'ÜR'K : B'IL'GÄ : QYN : BUÖD'KÄ : OLRTM.

Farqi: Bilga xoqon bitigida oltinchi va yettinchi nuqtalar oralig'idagi so'z **B'ÖD'KÄ** ko'rinishidadir (Xb.1).

S.E. Malov Kul tigin bitigi boshlamasidagi ushbu jumlaning *Täñri täğ täñridä bolmış türk bilgä qayan bu ödkä olurtim* shaklida

o'qib, rus tiliga “Небоподобный, неборожденный (собств. “на небе” или “из неба возникший”) тюркский каган” я ныне сел (на царство)” deb tarjima qilgan [Малов 1951, 27, 33].

H. O'rqun bu jumlanı turkchaga “Göğe benzer gökte (mevcud) olmuş Türk Bilge hakan bu zamanda [iktidar mevkiine] oturdum” deya o'giran [Orkun 1987, 22–23].

T. Tekin esa ushbu jumlanı turkchaga “(Ben), Tanrı gibi (ve) Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Hakan, bu devirde tahta oturdum” deya o'giran [Tekin 1988, 3, 62].

E'tibor bersangiz, talqinlarning barida umumiy yaqinlik bor: ularda yurt egasi Bilga xoqon o'zini “ko'kdan yoki tangridan bo'lganligi, yaralganligi”ni (неборожденный, на небе или из неба возникший; gökte mevcud olmuş; Tanrı'dan olmuş) ta'kidlamoqda. Bitiglar boshlamasining bundayin talqini turkshunoslikda qiziq bir fikr uyg'otgan. Unga ko'ra, turk xoqonlari o'z nasl-nasabini, kelib chiqishini Ko'kyoki Tangri bilan bog'laydilar, o'zlarini undan yaralgan deb qaraydilar. Bunday qarash ularga qadimgi xitoy falsafasidan o'tgan, degan fikr ustuvor. Lekin bu qarashga qo'shilib bo'lmaydi. Buning isbotini bitiglarning o'zidan topamiz.

Isboti uchun quyidagi muhim misolni keltirmoqchimiz: Kul tigin va Bilga xoqon bitiglaridagi xoqonlikning uzoq o'tmishi to'g'risidagi hikoyalar quyidagi jumlar bilan boshlangan: *Üzä kök täñri, asra yayız yär qilintuqda ikin ara kişi oyli qilinmiş. Kişi oylinta üzä äcüm-apam Bumın qayan, İstämi qayan olurmiş. Olurupan, türük bodunuñ älin tör[ü]sin tuta birmiş, iti birmiş* [Kul tigin bitigi I; Bilga xoqon bitigi I].

Ushbu matnda kechgan *kişi oyli* birikmasi “inson bolasi; inson farzandi” degan ma'noni bildiradi. Qadimgi turkiy tildagi *kişi* hozirgi tasavvurimizdagi “Odam ota”ga to'g'ri keladi. Birinchi gapda *kişi oyli* birikmasi ega bo'lib kelgan; ikkinchi gapda esa u to'ldiruvchi bo'lib, *üzä* ko'makchisi bilan birga qo'llanmoqda (*kişi oylinta üzä* — “inson bolalari uzra”). Matndagi *qayan olurmiş* – “xoqon bo'lib taxtga o'tiribdi; taxtga chiqibdi”; *kişi oylinta üzä qayan olurmiş* – “kishi o'g'illari ustidan taxtga chiqibdi” degani.

Aytilganlar asosida ushbu matnni shunday talqin qilish mumkin: “Yuqorida ko'k osmon, pastda qo'ng'ir yer yaratilganda ikkisining orasida inson bolasi yaralgan. Inson bolalari ustidan otabobom Bumin xoqon (va) Istami(lar) xoqon bo'lib (taxtga) o'tirgan. (Taxtda) turib turk xalqining hokimiyatini tutib turganlar, tartibga keltirganlar”.

Bilga xoqonning ushbu hikoyasida turklarning olamni anglash

to'g'risidagi tasavvur-qarashlari aks etgan. Unga ko'ra, yuqorida osmon, pastda yer, ikkisinin orasida esa inson bolalari yaralgan. Muhimi, Bumin va Istami to'g'risida so'z borar ekan, ular "ko'kdan yoki tangridan yaralgan" deb emas, (tangrining saylashi, istakirodasi bilan) inson bolalari ustidan boshchilik qilish uchun taxtga o'tirganliklari ta'riflanmoqda. Ana shu fikr qadimgi turk falsafasining o'ziga xosligini anglatadi.

Tahlillardan so'ng Kul tigin bitigining yuqorida keltirganimiz *Tāñri-tāg tāñridä bolmīš türk Bilgä qayan bu ödkä olurtim* jumlasiga qaytamiz. Ushbu jumlada Bilga xoqonga "tangridan bo'lgan, yaralgan" deya sifat berilayotgani, buning asosi esa xitoy falsafasiga taqalayotganining sababi bitta: matnda kechgan BOLMŠ so'zi *bolmīš* ko'rinishida o'qilib, ma'nosi "bo'lgan" deya tushunilganidadir. Aslida bu so'zni *bolmīš* deb emas, *bulmīš* (<o> harfini [o] emas, [u] shaklida) deb o'qilsa, to'g'ri bo'ladi. Ana shunda talqinda yangilanish yuz beradi: *tāñridä bulmīš* — "Tangridan (inoyat) topgan [ya'ni, Tangrining inoyatiga erishgan / Tangrining inoyati bilan]" deganidir. Jumlada kechgan *bu ödkä* — S. Ye. Malov talqin qilganidek, "bu taxtga" degan ma'noni beradi. Bilga xoqon bitigidagi ko'rinishini ko'zda tutadigan bo'lsak, fikrimiz yanada oydinlashadi. Chunki u yerda ushbu so'z *bödkä* deb o'qiladi, *böd* esa "taxt" dir.

Demak, Kul tigin bitigi boshlamasidan o'rin olgan yuqoridagi jumlaning quyidagicha o'qiyimiz: ***Tāñri-tāg tāñridä bulmuš türük Bilgä qayan bu ödkä olurtum.***

Buning ma'nosini shunday talqin qilish mumkin: ***Ko'kday (ulug') Tangridan (inoyat) topgan [ya'ni, Tangrining inoyatiga erishgan / Tangrining inoyati bilan] turk [ya'ni, bahodir] Bilga xoqon bu taxtga o'tirdim*** [Содиқов 2004, 66–72].

Ushbu qarashni quvvatlovchi yana bir muhim misolni keltiramiz. Uyg'ur xoqonlig'i davriga tegishli Mo'yun-cho'r bitigi xoqonning *Tāñridä bulmīsilätmis bilgä qayan* unvoni bilan boshlangan [Малов 1959, 34]. S. Malov ushbu jumlaning rus tiliga "Тенгрида болмыш, Иль-итмиш Бильга Каган (Небом поставленный, государство устроивший, мудрый, или владетельный, Каган)" deb tarjima qilgan [Малов 1959, 38].

S. Malov ushbu boshlamadagi T'NR'ID'Ä : BOLMŠ birikmasini *Tāñridä bolmīs* ko'rinishida o'qishiga qaramay, uni "Небом поставленный" deya talqin qilayotganining o'zi qiziq. Chamasi, keyinchalik, Bilga xoqon hamda Mo'yun-cho'r bitiglarini nashrga tayyorlash jarayonida, harqalay, Bilga xoqon yorlig'i unvonidagi "tangri yaratmish" (*tāñri-tāg tāñri yaratmīš*) birikmasi ta'sirida

bo'lsa kerak, unda ham ana shunday fikr tug'ilgan ko'rinadi.

Bilga xoqon yorlig'ining unvoni va uning turkiy hujjatchilik tarixidagi o'rni

Bilga xoqon ulug' bitigi el egasining quyidagi so'zlari bilan boshlangan:

T'NR'IT'G : T'NR'I : YRTMŠ : T'ÜR'K : B'İL'GÄ : QYNSBM
(Bilga xoqon bitigi I).

Buning o'qilishi (transkripsiyasi) shunday bo'ladi: ***Tāñri-tāg tāñri yaratmīš türk Bilgä qayan sabīm.***

Bu jumla boshqa bir o'rinda — bitigning xotimasida ham qaytariladi (Xa.13).

S.E. Malov ushbu jumladan birinchisini ruschaga “(Вот) речь моя богоподобного, Небом поставленного (или угодного Небу) тюркского мудрого (Бильгя) кагана” [Малов 1959, 20], ikkinchisini “(Вот) речь моя, подобного Небу, Небом поставленного (или угодного Небу) тюркского мудрого (Бильгя) кагана” deb tarjima qilgan [Малов 1959, 23].

H. O'rqun esa bu jumlani turkchaga “Göge benzer göğün yarattığı Türk Bilge Hakan [işte benim] sözüm” deya o'girgan [Orkun 1987, 58–59].

T. Tekin bu jumlani turkchaga “Tanrı gibi, Tanrı (hükümdar) yapmış, Türk Bilge Hakan, sözüm” deb o'girgan [Tekin 1988, 37, 99].

E'tibor qilinsa, bu talqinlarda xoqonga “ko'k o'rnatgan, ko'k yaratgan, tangri o'rnatgan” (*Небом поставленный, göğün yarattığı, Tanrı yapmış*) sifatlari berilayotir.

Shu o'rinda ushbu jumlani bir boshdan sinchiklab ko'rib chiqamiz. Jumla boshidagi *Tāñri-tāg* so'zi “ko'k, osmon” ma'nosida kelgan, u o'zi birikayotgan *tāñri* (ya'ni, xudo) so'zining sifatidir, *Tāñri-tāg tāñri* deyilganda “ko'kday (ulug') tangri” tushuniladi. Keyingi *yaratmīš* — sifatdosh bo'lib, “yaratgan” deganidir. Bilga xoqon bitigidagi ushbu boshlamada xoqonning sifati “ko'kdan bo'lgan”, “tangridan bo'lgan” deb emas, aksincha, “ko'kday (ulug') tangri yaratgan” (*tāñri-tāg tāñri yaratmīš*) deya qayd etilayotir.

Boshlama-unvonda *Bilgä qayanga* qo'shilayotgan *türk* so'zi etnos anglamida emas, balki “jasur, bahodir, qudratli” degan ma'nolarda kelgan.

Türk so'zining bu anglami Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asarida ham kelgan. Mana bunga misol: *Yana Tāñriberdi Samançi erdi, türk-ü mardāna va qiličliq yigit erdi* (BH,158). Ushbu jumladagi *türk-ü mardāna* – juft so'z bolib, “jasur va mardona”

deganidir.

Bilga xoqon bitigida kechgan boshlama jumladagi so'nggi *sabim* — “mening so'zim, buyrug'im, yorlig'im” degani. Shularga tayanib, ushbu boshlama jumlaning quyidagicha talqin qilishimiz mumkin: ***Ko'kday (ulug') tangri yaratgan qudratli / jasur Bilga xoqon so'zim.***

Muhimi shundaki, Kul tigin va Bilga xoqon bitiglarida xoqonning el-ulusga qarata aytgan murojaati, yorlig'i, chaqirig'i o'rin olgan. Yuqoridagi jumla esa o'sha rasmiy murojaat, chaqiriqning boshlamasi, ya'ni unvonidir (sharq manbashunosligida rasmiy hujjatlarning boshlama jumlasini *unvon* deyiladi).

Bilga xoqon bitigida kechgan ikki unvondan birinchisi Bilga xoqonga, ikkinchisi esa uning kichik o'g'li Bilga Qutlug' xoqonga tegishlidir (*qarang*: Содиқов 2004, 79; 115). Bilga xoqon elga egalik qilgan chog'larda el-ulusga berajak farmonlari, chet ellarning hukmdorlariga yo'llanajak diplomatik yorliqlarini ana shu unvon bilan boshlagan. Keyinchalik uning o'limidan so'ng o'g'li Bilga Qutlug' ham otasi qo'llagan boshlama-unvondan foydalandi. Bu narsa o'tmish diplomatikasida bor: hatto butun sulola bir unvondan foydalangan zamonlar ham bo'lgan. O'sha an'anaga ko'ra, ulug' bitigning boshlanishida Bilga xoqonning, bitig xotimasida esa Bilga Qutlug' xoqonning el-ulusga aytgan chaqirig'i, yorlig'i bir xil unvon bilan boshlanayotir.

Muhimi shundaki, Kul tigin bitigi Bilga xoqonning tilidan (nutqidan) berilgan bo'lishiga qaramay, yuqoridagi boshlama-unvon yo'q. Chamasi, Yo'llug' tigin amakisi Kul tiginga atalgan bitigni yozib tugatgach, bitigtosh tiklangandan keyin, undagi xoqon so'zlari rasmiy unvon bilan boshlanmaganini tushunib yetgan ko'rinadi. Yo'l qo'ygan kamchilikni u keyinchalik — otasi o'lgandan keyin unga bag'ishlab o'rnatilgan bitigtoshda tuzatdi: Bilga xoqon ulug' bitigini otasining unvoni bilan boshladi. Hujjatchilik an'anasiga amal qilgan holda, bitigning xotima qismidagi Bilga Qutlug' so'zlarini ham o'sha unvon bilan boshladi.

Bilga xoqon unvoni ilk o'rta asrlardan qolgan turkiy unvonlarning ilk, shuning bilan birga, klassik namunasidir. U uch komponentdan tuzilgan: birinchisi Tangri yaratganligining e'tirofi (*Täŋri-täg täŋri yaratmîš*), ikkinchisi xoqonning sifati, oti va unvoni (*türk Bilgä qayan*), uchinchisi esa “so'z, farmon, yorliq”ning xoqonga qarashlilikini anglatuvchi bo'lak (*sabim*).

Bilga xoqon unvonidagi *sabim* — “mening so'zim” degani emas, balki “mening murojaatim, mening yorlig'im” ma'nosidadir.

Turkiy tilning keyingi bosqichida *sab* (~*saw*) soʻzi isteʼmoldan chiqib, uning oʻrnida *söz* kalimasi ishlatila boshladi. Endi rasmiy hujjatlar boshlamasida ham qadimgi *sab* (~*saw*) oʻrnini *söz* atamasi egalladi. Bu ham tarixiy anʼanaga muvofiq holda “buyruq; farmon; yorliq” maʼnolarini beradi (Содиқов, Омонов 2010, 40–41).

Bilga xoqon yorligʻida kelgan boshlama-unvonning barcha komponentlari toʻla-toʻkis, loʻnda va ixcham tuzilgan. Bu narsa koʻk turk hujjatchiligining, qadimgi turkiy til rasmiy uslubining yuksak bosqichga erishganligini koʻrsatadi.

Bilga xoqon boshlama-unvonini formulaga soladigan boʻlsak, u quyidagi koʻrinishga ega boʻladi:

Y+S+A+M+sabim

(yaʼni: *Tangri yaratganligining eʼtirofi+hukmdorning sifati +oti+mansabi+sabim*).

Muhimi shundaki, Bilga xoqonning soʻz yuritilayotgan unvoni oʻz davrininggina emas, oʻrta asrlarning butun rasmiy yorliqlari, hujjatchiligi uchun namuna, andoza boʻlib xizmat qildi. Koʻk turk davri hujjatchiligi anʼanalari keyingi yuzyilliklarda ham davom etdi. Turkiy saltanat va davlatlarning egalari oʻz yorliqlarini ana shunday qolipdagi unvonlar bilan boshlagan.

Yana bir jihati, Bilga xoqon unvonida, matn xarakteridan kelib chiqqan holda, adresat koʻrsatilmagan. Unvonning toʻliq transformatsiyasi (tiklangan shakli) ***(Bu bän,) täñri-täg Täñri yaratmiş türk Bilgä qayan(niñ) sabim (turur),*** yaʼni ***(Bu men,) koʻkday (ulugʻ) Tangri yaratgan qudratli Bilga xoqon(ning) soʻzim (turur / -dir)*** shaklida anglandi.

Keyingi yuzyilliklarda esa xon va sultonlarning unvonlari yana bir komponent bilan boyidi: ularga yorliq beruvchi bilan birga *adresat* (yorliq yollanuvchi kimsa yoki tomon) ham kiritildi.

Jumladan, Oltin Oʻrda xoni Toʻxtamishning 1393-yili polyak qiroli Yagʻayliga yoʻllagan yorligʻi *Toxtamiş sözüm Yayaylaya (Toʻxtamish soʻzim Yagʻaylaga)* deb boshlangan (T.1–2). Bu unvondagi *Toxtamiş sözüm* — *xat yoʻllovchi; adresant (intitulatio)*; sharq manbashunosligida “xat egasi, xat yoʻllovchi”ni *mursil* deyilgan; *sözüm* — yorliqning xonga tegishligini, uning oʻz ogʻzidan aytilayotganligini dalillovchi kalom. *Yayaylaya* – yorliq yoʻllanayotgan kimsa (*adresat* — *inscriptio*)ni bildiradi, shuning uchun u joʻnalish kelishigidadir. *Adresat* sharqona tilda *mursal* boʻladi.

Endi unvonning toʻliq tiklangan shakli ham oʻzgaradi:

u **(Men,) Toxtamiš(ning) sōzüm Yayaylaya (bolsun)** yoki **(Bu men,) Toxtamiš(ning) sōzüm Yayaylaya (turur)**, ya'ni **(Men) To'xtamish(ning) so'zim Yag'aylag'a (bolsin / -dir)** shaklida bo'ladi.

To'xtamishxon unvonining formulasi shunday bo'ladi:

A+ sōzüm+Ad.

(ya'ni: *xonning oti+sōzüm+adresat*).

O'rta asrlarda bitilgan turkiy yorliqlarning boshlamasida ham ba'zan yorliq yo'llayotgan yurt egasining darajasi, unvoni qo'shib yozilgan. Masalan, Shohrux mirzoning 1422-yil 16-yanvarida Talxan ota mozorining mujovuriga bergan nishoni *Šāhruh bahadur sōzüm dīvānlaryā (Shohruh bahodir so'zim devonlarga)* jumlasini bilan boshlangan (III.1–2). Bu o'rinda *Šāhruh bahadur sōzüm* — unvon, shuning uchun u alohida qatorga yozilgan. U uchta komponentdan tuzilgan: sultonning oti (*Šāhruh*), unvoni (*bahadur*) va farmonning unga tegishlilikini anglatuvchi yorliq (*sōzüm*). Ushbu birikmadagi *bahadur* so'zi yuqori tabaqa kishilariga beriluvchi nisbani, unvoni bildiradi. Qiyos uchun turkiy yorliqlar boshlamasida qo'llangan *abu-l-muzaffar, abu-l-yāzī* unvonlarini eslash yetarli.

Shohruhning yorlig'idagi boshlama-unvonga qo'shilayotgan *dīvānlaryā* so'zi — yorliq qaratilayotgan yuridik tashkilot (adresat) ni bildiradi. Matnda adresat unvondan ajratilib, keyingi qatorga yozilgan. U jo'nalish kelishigida. Unvonning to'liq tiklangan shakli **(Men,) Šāhruh bahadur(nuḡ) sōzüm dīvānlaryā (bolsun)** yoki **(Bu men,) Šāhruh bahadur(nuḡ) sōzüm dīvānlaryā (turur)** bo'ladi.

Shohruh unvonining formulasi shunday bo'ladi:

A+U+ sōzüm+Ad.

(ya'ni: *xonning oti+unvoni+sōzüm+adresat*).

Unvonlarda, ko'pincha, hukmdor otidan oldin uning mansabi ham qo'shib qo'yilgan. Masalan, Abu Saidning turk sultoni Hasan bekka (=Uzun Hasanga) 1468-yilning 10-oktyabirida yo'llagan bitigi *Sultān Abu Sa'id kōrāgān sōzüm* unvoni bilan boshlangan (AC.1).

Buning formulasi quyidagicha bo'ladi:

M+A+U+sōzüm

(ya'ni: *mansabi+oti+unvoni+sōzüm*).

Maktubning kimga qaratilgani keyingi komponentdan

anglashiladi. Unda qisqa salom bilan maqsadga ko'chilgan: *Hasan beggä salām tegäč, söz ul-kim*, deb asosiy qismga o'tib ketiladi.

Keltirilgan o'rnaklardan anglashiladiki, turkiy diplomatika tarixida xoqon va xonlarning yorliqlari, farmonlarining boshlama-unvonlari ko'k turk xoqonliklari davrida kashf etildi va bu turkiy hujjatchilik tarixidagi ulug' kashfiyotlardan biri edi. Uning bizgacha saqlangan ilk, shuning bilan birga, klassik misoli Bilga xoqon bitigida kechgan *Tänri-täg täñri yaratmış türk Bilgä qayan sabim* unvonidir.

O'rta asrlarning hujjatchiligida turkiy boshlama-unvonlar yana bir komponent bilan boyidi: ularda yorliq beruvchi kimsa bilan birga yorliq yo'llanayotgan adresatni ham bitish rusumga aylandi. Buni To'xtamishxonning polyak qiroli Yag'ayliga yo'llagan yorlig'idagi unvon misolida ko'rsatishning o'zi ham yetarli.

Muhim jihati, turkiy yozma hujjatchiligining ilk bosqichlarida yurt egasining ulusga qaratilgan chaqirig'i, yorlig'i, hatto davlatning bosh qonuni, tuzuklari ham epigrafik shaklda bayon qilingan. Buni Birinchi ko'k turk xoqonlig'i davrida tiklangan Bug'ut yodgorligi, Ikkinchi ko'k turk xoqonlig'i davrida tiklangan Kul tigin va Bilga xoqon bitigtoshlarida kuzatishimiz mumkin. Hatto keyingi ikki bitigida xoqonning turk beklari, xalqiga qarata aytgan shunday so'zlarini ham o'qiyimiz: *Türük bäglär, bodun, buni äsidiñ! Türük [bodunuy ti]rip äl tutsuqïñin bunta urtum, yañilip üläsikiñin yämä bunta urtum. Näñ näñ sabim ärsär, bängü taşqa urtum.* — "Turk beklari, xalqi, buni eshiting! Turk xalqini to'plab davlat tutishingizni bunda [ya'ni, toshda] yozdim. Adashib, ayrilganingni ham bunda yozdim. Har qanday so'zim bo'lsa, mangu toshga yozdim" (Ka.10–11). Bilga xoqonning "davlat tutishingizni bunda [ya'ni, toshda] yozdim" (*äl tutsuqïñin bunta urtum*) degan so'zlari ushbu bitiglarda el yo'rig'i, xoqonning ko'rsatmalari bitilganiga ishoradir.

Uyg'ur xoqonlig'i davrida yaratilgan Mo'yun-cho'r bitigida xoqonning zafarli yurishlari to'g'risida so'z borar ekan: "O'shanda g'arbda Iduq bashda, Yabash va To'qush (daryolarining) quyilishida yozni o'tkazdim. O'sha yerda saroyimni qurdirdim, mudofaa devorlarini o'sha yerda qurdirdim, ming yillik, tuman kunlik bitigimni-tuzugimni o'sha yerda yassi toshga yarattirdim (*biñ yilliq tümän künlik bitigimin-belgümin anta yassi taşqa yaratitdim*)", deyiladi [Малов 1959, 30–40]. Ushbu jummalarda xoqonning tuzugi, davlat yo'rig'i bitilgan boshqa bir bitigtosh ham borligiga ishora qilinmoqda. Lekin asarda so'z yuritilgan o'sha bitigtosh topilganicha yo'q.

Turkiy yozma hujjatchiligi o'z yo'lini epigrafik matnlardan

boshlagan, xoqonliqning ilk yozma qonuni, el yo'riqlari ulusga epigrafik ko'rinishda, monumental bitiglar orqali yetkazilgan. Qadimgi turkiy epigrafik yodgorliklar xoqonlar, yirik davlat arboblari, ulug' qahramonlarning xotirasini mangulashtirishga bag'ishlangan bitiglariga emas, davlat qonunlari, tuzuklari, xoqonlar chaqirig'ini o'zida bayon etgan yozma hujjatlar sifatida ham ahamiyatlidir.

Bitiglarda kechgan nāñ yīlsiy bodun birikmasining anglami

Kul tigin va Bilga xoqon bitiglarida Birinchi va Ikkinchi ko'k turk xoqonliklarining tarixi berilgan.

Bitiglarda xoqon o'zining taxtga chiqish tarixini hikoya qilar ekan, shunday deydi (misolni Kul tigin bitigidan keltiramiz):

Nāñ yīlsiy bodunqa olurmadim. İçrā ašsiz, tašra tonsuz, yabiz yablaq bodunta üzä olurtum (K.26).

Bilga xoqon bitigida xoqonning bu so'zlari ozgina tahrir qilingan holda uchraydi. Toshning sirti ancha shikastlangani uchun matnning ayrim o'rinlari, shu qatorda ushbu jumlaning bir nechta so'zi ham o'chib ketgan. Saqlanib qolgani shunday:

[Nāñ yīlsiy bodunta üzä olurmadim. İçrā ašsiz, tašra tonsuz, yabiz yablaq bodunta [üzä olurtum] (X.21).

Matnning Kul tigin bitigidagi ko'rinishi S. E. Malov tarjimasida shunday berilgan: “Я отнюдь не сел (на царство) над народом богатым (скотом?), я сел (на царство) над народом, у которого внутри не было пищи, а снаружи – одежды, (над народом) жалким и низким” (Малов 1951,39).

A.S. Amanjолоv tarjimasida esa bir oz farqli: “Я отнюдь не сел (каганом) над народом зажиточным, я сел (каганом) над жалким и низким народом, у которого внутри не было пищи, а снаружи — одежды” [Аманжолов 2003, 166].

Keltirilgan misolda ikkita gap bor. Mazmunni osonroq tushunib yetish uchun tahlilni ikkinchi — *İçrā ašsiz, tašra tonsuz, yabiz yablaq bodunta üzä olurtum* gapidan boshlaymiz.

Jumlada kechgan *içrā ašsiz, tašra tonsuz* — “och-yalang, yupun” degan ma'noni beradi. Keyingi *yabiz-yablaq* – juft so'z, “yovuz-vahshiy” degan ma'noda. Jumla yakunidagi *olurtum* — (*qayan*) *olurtum*, ya'ni “xoqon bo'lib taxtga o'tirdim; taxtga chiqdim” degan ma'noni bildiradi.

Shularga tayanib, gapning mazmunini “Och-yalang, vahshiy xalq ustidan (xoqon bo'lib taxtga) o'tirdim” deya talqin qilamiz.

Birinchi gap — *Nāñ yīlsiy bodunqa olurmadim*. Bunda *bodunqa*

olurmadim birikmasi – *bodunta üzä olurmadim*, ya’ni “xalq ustidan xoqon bo’lib taxtga o’tirmadim” degan ma’noni beradi. Eng mushkuli – jumla boshida kelgan *nāñ yilsiy* ni qanday tushunishda.

S.Malov yuqorida keltirganimiz *yilsiy* so’zini ruscha tarjimasida “богатый” deb o’giran, qavsda “скотом” deya izohlab, so’roq belgisini qo’yib ketgan [Малов 1951, 39]. Kitob oxiridagi bitiglar bo’yicha tuzgan lug’atida esa uning ma’nosini “богатый, зажиточный” deb izohlagan va, qo’shimcha qilib, bu so’z *yilqi* (скот) so’ziga qiyoslansin, deya ta’kidlab qo’ygan [Малов 1951, 391].

“Древнетюркский словарь”da bu so’z S. Malov talqiniga tayangan holda beriladi: so’zning o’zi *yilsiy* ko’rinishida; qavsda esa *yilqisiy* yozib, shunday bo’lishi kerak degan mazmunda so’roq alomati qo’yilib, ma’nosi “богатый, зажиточный” deb izohlangan [Древнетюркский... 1969, 267].

Turk olimi H. O’rqun bitiglar bo’yicha tuzgan lug’atida *yilsiy* so’zining ma’nosini “muhtasham” hamda “porloq” (*muhtešem, parlak*) deb izohlab, qavsda so’roq alomatini qo’yib ketgan [Orkun 1987, 894].

T. Tekin esa *yilsiy* so’zini “boy va huzur-halovatli” (*zengin ve müreffeh*) deya talqin qilgan [Tekin 2010, 30–31].

Undan avval kelgan *nāñ* so’zini ham olimlar ikki xil tushunganlar: ayrimlar uni “narsa, mol” deb bilsa, boshqa birlari “hech” inkor olmoshi sifatida qaraydi.

Jumladan, H. O’rqun *nāñ* so’zining ma’nosini “buyum, narsa” hamda “hech” (*şey, nesne, hiç*) deb izohlagan [Orkun 1987, 820].

T. Tekin esa uni “hech, hechda” (*hiç, hiç de*) deb izohlaydi. Gapni esa turkchada (*Ben*) *hiç de zengin ve müreffeh (bir) halk üzerine olurmadım* deya talqin qiladi [Tekin 2010, 31].

S. E. Malov tarjimasida bunga “отнюдь” (“sira”) so’zi to’g’ri keladi: “Я отнюдь не сел (на царство) над народом богатым (скотом?)”. Ruschada shunday deyilishi to’g’ridir, biroq qadimgi turkiy tilda bunday deyilmaydi. Agar *nāñ* so’zini “hech bir; sira” inkor olmoshi sifatida tushunilsa, mantiq buziladi: “Hech bir boy va huzur-halovatli xalq ustidan (xoqon bo’lib taxtga) o’tirmadim” degan mazmun kelib chiqadi. Aslida, jumlaning bunday tuzish o’rinsiz, sababi, *olurmadım* fe’lida bo’lishsizlik, inkor bor, yana *nāñ*ni ham inkor deb qaralsa, inkor ustiga inkor yuklanib, stilistik xatoga yo’l qo’yiladi. Shuning uchun uni “buyum, narsa” deya anglangani ma’qul.

Matndagi *nāñ yilsiy bodun* birikmasining ma’nosini kontekstga qarab ochiqlasak to’g’ri bo’ladi. Mazmunga qaralsa, ushbu birikma *içrâ ašsiz, tašra tonsuz, yabiz yablaq bodunning* ziddi bo’lib, unga qarshi

qo'yilmoqda. Shuningdek, bu birikma mazmunan bitiglarda kechgan *yalan bodun* (*yalang xalq*), *čiyañ bodun* (*qashshoq xalq*) birikmalarining ham ziddidir.

Shu o'rinda Kul tigin bitigining keyinida turgan boshqa bir misolga e'tibor qarataylik. Bitigda xoqon o'zining yurtga egaligi chog'ida yalang, qashshoq xalqni boy-badavlat xalqqa aylantirganini ta'riflab deydi: *Yalan bodunuy tonluy, čiyañ bodunuy bay qiltim, az bodunuy öküš qiltim.* — "Yalang xalqni to'nli, qashshoq xalqni boy qildim, oz xalqni ko'paytirdim" (K.29).

Bu jumladagi *yalan, čiyañ, az* hamda *tonluy, bay, öküš* so'zlari *bodun* so'zining sifatlari bo'lib, ta'rifda o'zaro ziddlikni yuzaga chiqaradi: kiyim-kechakli xalq (*tonluy bodun*) — yalang xalqqa (*yalan bodun*), boy xalq (*bay bodun*) — qashshoq xalqqa (*čiyañ bodun*), ko'p xalq (*öküš bodun*) — oz xalqqa (*az bodun*) mazmunan qarama-qarshi qo'yilayotir. Ushbu qarshilantirishning muhim g'oyaviy-siyosiy, badiiy-estetik vazifasi bor: u matnda xoqon zamonida yurt to'kin-sochinlik, tinchlik-osoysishtalikka yuz tutganligini ochib berishga xizmat qiladi. Qadimgi turk adabiyotida, odatda, yurtga egalik qilib turgan xoqon davrida uning olib borgan siyosati, xalqning to'q-farovon yashagani, tinchlik-osoysishtalik hukm surganini bayon etishda ana shunday ta'riflardan unumli foydalanilgan. Johil, adolatsiz xoqonlarning ta'rifida esa buning teskarisi.

Demak, keltirilgan jumladagi *nän* — "narsa, buyum" ma'nosida, *yilsiy* esa "yilqili; yilqisi mo'l" degani; *nän yilsiy* birikmasi "mol-mulkli, yilqili", ya'ni "boy-badavlat" anglamida kelgan; *nän yilsiy bodun* — "boy-badavlat xalq".

Shularga tayangan holda, Kul tigin bitigidagi Bilga xoqon tilidan aytilgan: *Nän yilsiy bodunqa olurmadiim. İčrä ašsiz, tašra tonsuz, yabiz yablaq bodunta üzä olurtum* jumllarini "(Men) mol-mulkli / buyum va yilqili [ya'ni, boy-badavlat] xalq ustidan (xoqon bo'lib taxtga) o'tirmadim. Och-yalang, yovuz-vahshiy xalq ustidan (xoqon bo'lib taxtga) o'tirdim" deb o'girilsa, to'g'ri bo'ladi.

Xulosa

Kul tigin va Bilga xoqon bitiglarida qadimgi turk xoqonliqlarining yaqin ikki yuz yillik tarixi bitilgan. Ushbu tarixiy yozuvlar o'zining bayon uslubi bilan badiiy asarlar darajasida turadi. Bitiglarda turk xoqon va sarkardalari xalq qahramonlari sifatida ulug'lanadi, ularning ko'zi tirikligida el erki, xalq farovonlig'i yo'lida olib borgan ezgu ishlari, qahramonliklari yoshlarga ibrat qilib ko'rsatiladi. Bitiglarda ular yurt xalaskorlari, ulug' yolboshchilar deya ta'rif

etilgan.

Bitiglar uslubi yuksak balogʻat darajasida, oʻta chiroyli. Bu belgilar matnning badiiyligini taʼminlaydi. Bunday uslubning tanlanishiga sabab, asarni oʻqishli qilish, uning badiiy-estetik taʼsirini oshirish edi. Muallif badiiy tasvir vositalari, badiiy sanʼatlardan unumli foydalangan. Ularda xalq ogʻzaki adabiyotining taʼsiri hali kuchli. Muhimi, adib ushbu taʼriflar bayonida qadimgi turkiy tilning cheksiz boyligi, badiiy-uslubiy imkoniyatlarini ishga sola bilgan. Ushbu asarlar qadimgi turk adabiyoti va yozma adabiy tilining eng ajoyib namunalaridir. Yana bir jihati, turkiy bitigtoshlarda xoqonning, yurt xaloskorining xalqqa qarata aytgan soʻzlari, chaqirigʻi ham bitilgan. Shu jihatdan bitiglar turkiy hujjatchilik, rasmiy nutq tarixini organish uchun ham ahamiyatlidir.

Xulosa qilib aytganda, turkiy yozma adabiyot tarixi, shuning bilan birga, yozma rasmiy murojaat bitish tarixi ham oʻz yoʻlini epigrafik matnlardan boshlagan deya olamiz.

Adabiyotlar

I

AC – Sulton Abu Saidning turk sultoni Hasan begga yoʻllagan maktubi: Содиқов 2013,130–142.

БН – Заҳириддин Муҳаммад Бобур. 1989. *Бобурнома*. Тошкент.

ДТС – *Древнетюркский словарь*. 1969. Ленинград.

K – Kul tigin bitigi: Ka – kichik bitig, K, Kb – ulugʻ bitig, K.I–III, Kc – toshning taroshlangan qirralari va ters tomonidagi yozuv. Nashrlari: Малов 1951, 19–55; Аманжолов 2003, 153–170; Содиқов 2004, 96–112.

MTA – *Moʻgʻolistandaki Türk Anitlari Projesi Albümü*. Hazirlayanlar: O.F. Sertkaya, C. Alyılmaz, T. Battulga. 2001. Ankara.

Orhun – Orhun. 1995. *Moʻgʻolistan Tarihi Eserleri Atlasi*. Ankara.

T – Toʻxtamish xonning Yagʻayliga yoʻllagan bitigi: Содиқов 2016, 120–123.

X – Bilga xoqon bitigi: X – toshning yuz tomonidagi yozuv, Xa, Xb – ikki yonboshidagi yozuv, Xc – toshning ters yogʻidagi yozuv, X.I–II – taroshlangan qirralaridagi yozuv. Nashri: Содиқов 2004, 112–120.

Ш – *Shohruh mirzo yorligʻi*: Содиқов 2013, 117–123.

II

Аманжолов, А.С. 2003. *История и теория древнетюркского письма*. Алматы.

Малов, С.Е. 1959. *Памятники древнетюркской письменности*. Москва–Ленинград.

Малов, С.Е. 1959. *Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии*. Москва–Ленинград.

Orkun, Hüseyin Namık. 1987. *Eski Türk Yazıtları*. Ankara.

Sertkaya, O.F. 1995. *Göktürk Tarihinin Meseleleri*. Ankara.

- Содиқов, Қ. 2004. *Қўк турк битиглари: матн ва унинг тарихий талқини*. Тошкент.
- Содиқов, Қ. 2008. *Қадимги турк фалсафаси*. Тошкент.
- Содиқов, Қ. 2013. *Олтин Ўрда ва Темурийлар даврида яратилган туркий ёрлиқлар: тарихий-филологик талқин*. Тошкент.
- Содиқов, Қ. 2016. *Илк ва ўрта асрларда яратилган туркий хужжатлар*. Тошкент.
- Содиқов, Қ., Омонов Қ. 2010. *Ўзбек тилининг ёзма услублари тарихидан*. Тошкент.
- Tekin, Talat. 2010. *Orhon Yazitlari*. 4. Baskı. – Ankara.

Kasimjan Sadikov

(Tashkent, Uzbekistan)

kasimjonsadikov@gmail.com

The Inscriptions on the Gravestones of Kultegin and Bilga khan: Reading and Interpretation of the Texts

Abstract

The inscriptions Kul Tigin and Bilga-kagan are one of the most ancient monuments of ancient Turkic historiography, as well as written literature and the literary language. The historian and writer Yollug Tigin used his knowledge and skills to write this monument. The structure of the epigraphic text is ideal and very complex.

Most of these texts were spoken from the mouth of Bilga Kagan. The writer Yollug Tigin wrote the text of the stele that his father uttered. Three years later, after the death of Bilga Kagan, Yollug Tigin himself wrote this inscription. Kagan took the speech written for the previous monument and included it here. However, the next part is not a literal repetition of the previous text, but a revised, edited, finished version of the author. This is the first, but also a wonderful example of the art of text editing.

From the texts of Kul Tigin and Bilga Kagan, you can find out what appeal to the people. This official appeal marks the beginning of the call, namely the name *Tāñri-tāğ Tāñri yaratmīš türk Bilgā qaγan sabim*. Kagan began all international and diplomatic letters, appeals to the people with this title.

The title of Bilga Kagan is the first, but also a classic example of medieval Turkic titles. All its components are completely compact and elegant. This indicates a high level of documentation of the ancient Turkic

language.

The title of Bilga Kagan was not only a model of the era of his time, but also served as a model and standard for all official medieval documentary labels. The traditions of the Kok-Turkic documentary tradition continued throughout the following centuries. The owners of the Turkic Kaganate and states began their labels with such titles.

Key words: *Turkic manuscripts, manuscript, epigraphics; text editing; text interpretation; formal style, art style; the label, the initials of the labels.*

About the author: *Qosimjon Sodiqov* – Doctor of Sciences in Philology, Professor, Tashkent State University Of Oriental Studies.

Recommended citation: Sadikov, Kasimjan. 2020. “The Inscriptions on the Cravestones of Kultegin and Bilga khan: Reading and Interpretation of the Texts”. *Golden scripts* 1: 3—21.

References

I

- AS – Sulton Abu Saidning turk sultoni Hasan begga yo‘llagan maktubi: Sodiqov 2013,130–142.
- BN – Zahiriddin Muhammad Bobur. 1989. *Boburnoma*. Toshkent.
- DTS – *Drevnetyurkskiy slovar*. 1969. Leningrad.
- K – Kul tigin bitigi: Ka – kichik bitig, K, Kb – ulug‘ bitig, K.I–III, Kc – toshning taroshlangan qirralari va ters tomonidagi yozuv. Nashrlari: Malov 1951, 19–55; Amanjolov 2003, 153–170; Sodiqov 2004, 96–112.
- MTA – *Mo‘golistandaki Türk Anitlari Projesi Albümü*. Hazirlayanlar: O.F. Sertkaya, C. Alyilmaz, T. Battulga. 2001. Ankara.
- Orhun – Orhun. 1995. *Mo‘golistan Tarihi Eserleri Atlasi*. Ankara.
- T – *To‘xtamish xonning Yag‘ayliga yo‘llagan bitigi*: Sodiqov 2016, 120–123.
- X – Bilga xoqon bitigi: X – toshning yuz tomonidagi yozuv, Xa, Xb – ikki yonboshidagi yozuv, Xc – toshning ters yog‘idagi yozuv, X.I–II – taroshlangan qirralaridagi yozuv. Nashri: Sodiqov 2004, 112–120.
- Sh – *Shohruh mirzo yorlig‘i*: Sodiqov 2013, 117–123.

II

- Amanjolov, A.S. 2003. *Istoriya i teoriya drevnetyurkskogo pisma*. Алматы.
- Malov, S.Ye. 1959. *Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti*. Moskva–Leningrad.
- Malov, S.Ye. 1959. *Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti Mongolii i Kirgizii*. Moskva–Leningrad.
- Orkun, Hüseyin Namık. 1987. *Eski Türk Yazitlari*. Ankara.
- Sertkaya, O.F. 1995. *Göktürk Tarihinin Meseleleri*. Ankara.
- Sodiqov, Q. 2004. *Ko‘k turk bitiglari: matn va uning tarixiy talqini*. Toshkent.
- Sodiqov, Q. 2008. *Qadimgi turk falsafasi*. Toshkent.

- Sodiqov, Q. 2013. *Oltin O'rda va Temuriylar davrida yaratilgan turkiy yorliqlar: tarixiy-filologik talqin*. Toshkent.
- Sodiqov, Q. 2016. *Ilk va o'rta asrlarda yaratilgan turkiy hujjatlar*. Toshkent.
- Sodiqov, Q., Omonov Q. 2010. *O'zbek tilining yozma uslublari tarixidan*. Toshkent.
- Tekin, Talat. 2010. *Orhon Yazitlari*. 4. Baski. – Ankara.